

Lärare minns – läsning av en samling historiska lärarberättelser

Författare:

Margaretha Mellberg

En historia från Dalarna

Sommaren 1942, någon tid efter pingsthelgen, satte sig den pensionerade småskollärarinnan Brita Lisa Isberg ner och skrev berättelsen om sitt liv. Hennes historia var svar på en uppmaning från, Pensionerade lärares riksförbund, publicerad i *Svensk läraretidning*.^[1] Hon hade nyss fyllt sjuttionio år. Hon skickade också med två fotografier. Det ena visar en gammal dam med några små barn, det andra ett passfoto av en uppenbarligen mycket vacker, men något stram ung kvinna.^[2]

Brita Lisa skriver i stackato med många förkortningar och en del stavfel. Hela livshistorien är skriven i ett stycke. Berättelsen handlar mest om fattigdom, ensamhet och hårt arbete. Ändå är det omöjligt att inte fascineras av Brita Lisas historia. Var verkligen livet så hårt för småskollärarinnor kring förra sekelskiftet?

Brita Lisa ”kunde läsa lite” redan när hon började småskolan. Höjdpunkten i hennes skolutbildning var när barnen fick tillgång till *Folkskolans läsebok* ^[3] ”som var så underbar”. Efter en begränsad skolutbildning fick hon plats i familj som hemhjälp. Prästen hjälpte henne senare så hon kunde utbilda sig till lärarinna.

Nu skulle man vänta sig att denna uppenbart begåvade flicka, som fick möjlighet att seminarieutbilda sig, fortsätter sin berättelse i sann pionjäranda. Som läsare tror man att historien ska fortsätta med en beskrivning av hur hon sprider bildning bland de kulturellt missgynnade samhällsklassernas barn, där hon själv hade sina rötter. Men så blev det inte alls. Som lärarinna tilldelades hon en dragig stuga att bo i, med tapetstugar på väggarna och utan någon som helst inredning, varken spis, diskbord eller garderober. Det är dock ingenting mot hur det såg ut utomhus. Stugan hade placerats på undantaget, som var kommunens sämsta mark. Det mesta av hennes tid verkar ha ägnats åt att fylla igen stora gropar på gårdsplanen, hugga ved och bära vatten. Detta gjorde hon tillsammans med skolbarnen som var ”så präktiga”. Om undervisningen får vi inte veta någonting, utom att dagarna var långa. Vidare fylls berättelsen av sjukdom, påhälsning av konstiga landstrykare eller alla sorters djur från skogen som letade sig ner till stugan. Berättelsen slutar med följande rader: ”Dessa blad kan ju brännas upp, ty de är ej något värde att sparas.” (Opublicerade minnen, 1942, SAF:s arkiv)

Lärliv: ideal och verklighet

Nej, Sveriges allmänna folkskolläraryörening, brände inte upp Brita Lisas berättelse, men för övrigt tog de henne på orden. Man tyckte uppenbarligen inte att hennes historia var ”något värde att sparas”. När man jubileumsåret 1942 skrev jubileumsverket om folkskolans historia^[4] ville man inte alls ha med berättelser av det här slaget. Det skulle vara engagemang och idealism kring lärare och lärarinnor som

röjde marken för folkbildningen. Att dessa tvingades att rent konkret röja marken runt skollhuset med hjälp av småbarn var ingenting man ville kännas vid. *Svenska folkskolans historia* blev därför närmast skriven som en företagsmonografi och en berättelse om idel framgång. Ytterst få av de minnen som skickades in kom till användning i boken och då endast i form av lösryckta citat som passade ihop med arbetets grundton. Det finns fler exempel på den likgiltighet som lärarnas livshistorier mötte. En lärarinna i lappmarken (Amalia Bergkvist-Lindgren) skickade med ett fotografi med begäran att senare få det tillbaka, ”för det är det enda jag har från den tiden”. Fotografiet i original finns fortfarande kvar i SAF:s arkiv. (Opublicerade minnen, 1942, SAF:s arkiv, följebrev och fotografi, bifogat Amalia Bergkvist Lindgens minnen)

Lärarminnen var dock inget nytt i samlingarna. I samma mapp där man har sparat de minnen som skickades in i samband med jubileumsåret återfinns en del minnen av äldre datum. En del av det material som återfinns i SAF:s arkiv har också tidigare publicerats i tidningar eller i Rud. B. Halls samlingar, *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*. I samband med jubileumsåret önskade man dock utöka minnessamlingen. Pensionerade lärares riksförbund publicerade därför i samarbete med Sveriges allmänna folkskollärareförening en annons i *Svensk läraretidning*. I annonsen uppmanades pensionerade lärare att skriva ner sina minnen från sin egen skoltid, sin tid vid seminariet och sitt yrkesliv.^[5]

Det är svårt att veta vad man egentligen hoppades få fram med denna uppmaning. Vad man emellertid i efterhand kan vara tacksam över är att så få lärare bokstavigt följde SAF:s uppmaning. Det hade resulterat i alltför torftiga och stereotypa bidrag. En del har börjat skriva i enlighet med anvisningarna, men efter ett par sidor har författaren tappat tråden och börjat berätta fritt. Andra har skickat in dikter eller berättat roliga anekdoter från skollivet.

Påfallande många bidrag är skrivna av kvinnor som arbetat som småskollärarinnor. Småskollärare och folkskollärare var fram till tiden efter första världskriget^[6] två skilda yrken med olika utbildningsbakgrund, olika anställningsvillkor och avsevärda skillnader i lön. En överväldigande majoritet av småskollärarna var kvinnor. Det var med andra ord i första hand tämligen fattiga lärarinnor längst ner i folkskollärarkårens hierarki som svarade på uppmaningen. Detta speglas tydligt i resultatet. Antingen är livshistorierna bittra och besvikna och ibland rentav tragiska eller så handlar det om några anmärkningsvärt hurtiga flickor som med glatt mod bemöter och övervinner alla svårigheter. Som sentida läsare frågar man sig många gånger varför inte de berättelserna dög. De svårigheter som berättelserna vittnar om ger en mycket mer levande bild av lärarinneprofessionerna än den glansbildsikon *Svenska folkskolans historia* förmedlar.

Att arbeta med minnesmaterial

Minnen från ett förgånget arbetsliv finns det gott om, både i redigerade antologier och i arkiv. Man måste emellertid komma ihåg att de minnen som trycks i antologier alltid är redigerade, ofta med ganska hård hand. Det framgår tydligt när man jämför originalversionen med den tryckta. Det är också därför många antologier med minnen blir så likriktade och - om vi ska vara riktigt uppriktiga - rejält tråkiga att plöja igenom *en masse*. I antologier saknas också följebreven, med all den viktiga information som finns att hämta där.

Det är mycket vanligt att den som ger sig i kast med att studera minnen tror sig få en lätt resa. De flesta har nog den uppfattningen att minnen och livshistorier är roligt och stimulerande källmaterial. Ofta är det också så, men dessvärre inte alltid, och inte heller särskilt ofta. Minnen är i själva verket mycket svårbearbetade. Förutom sådana initiala svårigheter som språkfel eller svårtydd handstil finner man efter att ha läst ett antal minnen att de glider in i varandra och att det är oerhört svårt att komma ihåg vem som skrev vad. Att lägga upp en databas av något slag för att snabbt kunna orientera sig i materialet är inte möjligt. Minnena är alldeles för personliga. Efter att ha läst ett antal minnen frågar man sig till slut vad man egentligen ska göra med denna information. Ändå vill man inte gärna förkasta hela materialet, eftersom man känner respekt för de människor som skrivit ner sina minnen, ofta under stor möda. Representativiteten är ytterligare ett problem. Enstaka individer kan inte vara representativa för en hel grupp. En del forskare har därför laborerat med begrepp som ”kollektiv självbiografi”. En sådan skulle man kunna skapa genom ett större antal självbiografier, där man kan utläsa vissa gemensamma drag. Min personliga uppfattning är att det inte går att skriva den kollektiva självbiografin. Minnen är alltför individuella. De gemensamma dragen är så triviala att man mycket väl kan hämta den informationen från annat håll, exempelvis statistiskt material. Det är av samma anledning det inte är möjligt att lägga upp en databas över materialet.

När jag själv arbetade med lärarminnen följde jag två modeller. För det första arbetade jag med lärarminnen som kunde karakteriseras som självbiografier. Dessa genrepplaceras enligt litteraturvetenskapliga metoder och analyserades genomgående som fiktion. Det arbetssättet kan inte ge ”sanningen” om folkskollärarna för cirka hundra år sedan, men meddelar istället tydligt den uppfattning lärarna själva hade om sitt yrke och den mening de själva gav sina liv.[\[1\]](#) Den metoden innebar att jag blev tvungen att sälla bort flera minnen som inte kunde genrepplaceras som självbiografier. Metodiskt liknar detta förfarande forskarens sätt att arbeta med narrativa intervjuer eller respondentintervjuer. Tolkningen och bearbetningen är i stort sett desamma, även om undersökningen blir metodiskt begränsad. Av naturliga skäl kan man inte ställa följdfrågor till intervjuobjekten.[\[2\]](#)

Den andra modell jag använde mig av visade sig vara den lättare. Jag letade efter specifika uppgifter i minnena. Denna metod kan jämföras med informantintervjuer.[\[3\]](#) De uppgifter jag letade efter gällde för det första lärarnas försörjning. Där fann jag att lärarna fick ansevärd men oberäkneliga mängder mat av ortsbefolkningen, vilket i hög grad underlättade deras ekonomiska situation. *Denna uppgift om lärarnas ekonomi går inte att få fram på något annat sätt än genom personliga minnen.* Matvarorna bokfördes nämligen aldrig. Uppgifterna bekräftas emellertid av två andra oberoende källor, nämligen en sidoanteckning av en folkskoleinspektör[\[4\]](#) och i olika versioner av det kända skolspexet *Examen i Ruskeby*.[\[5\]](#)

Den andra uppgiften jag letade efter var lärarnas inställning till skolaga. Skolaga förekom och ansågs nödvändig under lärarnas yrkesverksamma tid. Äga som uppfostringsmetod sågs dock inte med blida ögon vid den tid när lärarna skrev ner sina minnen, även om skolaga inte förbjöds förrän 1958. I lärarminnena får denna förändrade inställning ett intressant uttryck. Lärarna berättar med indignation och avståndstagande om såväl kroppsstraff som skamstraff i de skolor de själva gick i som barn, men när de berättar om sin egen lärargärning framhåller de ofta att de varken ville eller behövde ta till riset och rottingen.

Ett lite småroligt sätt att arbeta med minnen, som knappast kan kallas vetenskapligt, men väl pedagogiskt, är att helt enkelt göra om några speciella minnen till dikter. Detta sätt lämpar sig mycket bra som en trevlig övning för t.ex. elever på gymnasiet. Dikterna bör vara orimmade och ingen annan text än den som har författat minnet ifråga får användas. Genom att plocka ut vissa rader som är betydelsebärande för sammanhanget och ställa upp dessa meningar efter varandra med en ny rad för varje ny mening finner man plötsligt att man har en komplett dikt framför sig med både mening och innehåll. Man tvingas helt enkelt leta efter berättelsens *highlights* och accentuera dem. Plötsligt finner man också att man på det sättet mycket bättre kommer ihåg vem som har skrivit vad. Författarna bakom minnena träder fram som levande människor. Jag praktiserade själv detta som arbetsmetod när jag gjorde min analys av ett stort antal lärarminnen, utan att tänka på att de höjdpunkter jag plockade fram i berättelserna faktiskt formade sig som dikter. Detta ledde till tanken att arbetssättet som sådant faktiskt är en utmärkt pedagogisk metod för textanalys.

[1] Trost, 2005, s. 7-28, Lanz, 1993, s. 70-93

[2] Denzin, 1986

[3] Trost, 2005, s. 33-60

[4] *Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1905-1910. Lunds stift*, s. 106

[5] En version av *Examen i Ruskeby* (eller ibland *Ruskaby*) där matvaror omtalas finns publicerad i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* (red. Rud B. Hall), vol. 51, 1957, s. 150. Det i ÅSU publicerade spexet har skickats till Rudolf Hall av Anna Steiner, rektor för småskolläraryrkesseminariet i Lund. Det existerar dock flera versioner. I min ägo har jag en kopia av ett maskinskrivet, odaterat exemplar som jag har fått av en lärarkollega. Dessutom finns spexet också tryckt serien *Barnbiblioteket Saga*, 1949, med Walter Stenström som författare.

Anekdotskrivarna

Trots att materialet är svårbearbetat finns det ändå minnen som griper tag i läsaren på ett eller annat sätt. Det behöver inte nödvändigtvis handla om de bäst skrivna och utförligaste minnena. Ida Solenius t.ex. har valt att berätta en rolig historia. Svarta tavlan suddades på hennes tid med hjälp av hartassar. En pojke i skolrummet tyckte att hartassen som användes var dålig och lovade fröken nya tassar ”för vi har fyra hemma”. Ida fick emellertid inte bara tassarna, utan hela haren att anrätta till lämplig middag. Man kan föreställa sig att pojkens familj sysslade med jakt till husbehov och pojken själv hade säkert sett skjutna harar hemma. När han såg de slitna taveluddarna i klassrummet associerade han till hararna hemma och ville ge fröken en hare som present. Historien är mycket rar i all sin korthet och vi tackar Ida för att hon har bevarat den för eftervärlden. Den vittnar om det goda förhållande som rådde mellan småskollärarinnorna och barnen, vilket flera andra lärarinnor också bekräftar. (Opublicerade minnen, 1942, SAF:s arkiv)

Ytterligare ett minne som fäster är rättshaveristen Anna Persson. Uppenbarligen har hon försökt få mattor till det kalla golvet i skolrummet. Hon fick aldrig sina mattor. Det fick emellertid hennes efterträderska, som lade mattorna i sin egen bostad. Den episoden gick inte Anna ur sinnet så länge hon levde. När hon läste SAF:s uppmaning såg hon äntligen sin chans att få rätt, trots att själva mattorna knappast var aktuella längre. Hon skrev och berättade om denna oförrätt. Man vet inte hur man ska förhålla sig till ett sådant inlägg. Det är svårt att inte dra på mun, samtidigt som man tycker synd om lärarinnan. (Opublicerade minnen 1942, SAF:s arkiv)

De litterära minnena

De bästa och mest helgjutna minnesmaterialet har åstadkommit av de kvinnliga författarna. Folkskollärarinnan Lina Gren Nilsson är en av dem. En del av det hon skickade in hade tidigare varit publicerat i *Årsböcker för Svensk Undervisningshistoria*. Ett kortare utdrag ur hennes minnen blev faktiskt publicerat i *Svenska folkskolans historia*. Lina skriver bra, nästan helt professionellt. Men denna lärarinna bör framför allt gå till historien för ett debattinlägg om lärarlöner. Lina framförde sina argument vid en öppen diskussion i samband med att man vid lärarlönerevisionen år 1907 planerade lägre lön för lärarinnor än lärare, vilket f.ö. också genomfördes. Skillnaden gällde ålderstillägget. Motiveringen var att lärarinnor inte var familjeförsörjare. Lina redogör för mötet och hur rädd hon kände sig när hon plötsligt hör ”Emil Hammarlunds röst: ’Fröken Gren har ordet.’” Hon gick fram till podiet och såg ”hur människohavet böljade”. ”Vi äro inte så ensamma som ni tror”, säger hon. Hennes argument går ut på att även lärarinnor är familjeförsörjare. De har gamla föräldrar, yngre syskon eller kanske en bror som vill studera. Även en dotter i huset hade således försörjningsplikt i en tid när ett socialt skyddsnät saknades. En småskollärarinna hade så låg lön att hon knappt kunde leva på den, men den högre betalda folkskollärarinnan kunde däremot vara familjeförsörjare, även om hon inte var gift och hade egna barn. Argumentationen är strålande och med rätta ofta citerad. Det är f.ö. samma tema som skildras i Ann Charlotte Lefflers numera, tyvärr nästan bortglömda, skådespel *Sanna kvinnor*, författad några decennier tidigare. Även hos Leffler är dottern Berta familjeförsörjare - hon är renskrivare -, medan fadern i huset super upp hustruns förmögenhet. Dramats sorgliga upplösning är när Berta blir tvungen att tacka nej till ett frieri, fastän hon tycker om friaren. Hon har nämligen inte råd att gifta sig. Vem

ska annars försörja hennes gamla mor? Det är spännande att läsa hur Lina Gren Nilsson med argument från sin egen livserfarenhet bekräftar en situation, som man kanske annars hade upplevt som något tillspetsad och teatralisk. (Opublicerade minnen 1942, SAF:s arkiv)

En författare vars talang SAF alldeles uppenbart har missat är Anna Holmén. I ett följbrev meddelar hon att hon har skrivit en hel roman om sin tid som lärarinna. Hon har tydligen uppfattat SAF:s uppmaning så, att hon eventuellt ska kunna få sin roman publicerad. Hon skickade därför in de första kapitlen, med hopp om att få dem ”godkända”. Det var verkligen synd att SAF inte bad att få se på resten, för det hon har skickat in håller utmärkt hög kvalitet. Hennes roman hade efter en skonsam redigering mycket väl kunnat publiceras. Anna skriver med den känsla för vardagsdetaljer, kläder och hushåll som är de stora kvinnliga författarnas speciella adelsmärke, alltifrån systrarna Brontë fram till dagens kvinnliga författare. Föga förvånande är att Anna uppger att hon tycker om att läsa och att Selma Lagerlöf är en av hennes favoriter. Beskrivningarna av hennes egen blåa klänning, som mor hade sytt, eller hur hon har möblerat sin första bostad är levande på ett sätt som man i allmänhet inte kan vänta sig av en amatörförfattare. Helt underbar är berättelsen om en folkskolläraren Pedantius (Annas talande namn på honom), som kommer för att kontrollera hennes undervisning. Hans omdöme lyder: ”Ni har visst läst barn, men jag har ingenting hört /.../ Men nu ska jag läsa för er så får i höra hur det ska låta.” Sedan läser han så det dundrar i skolrummet. Läraren var nämligen döv och därför hade han inte hört barnen. Anna berättar hur hon och barnen fnissar bakom ryggen på läraren och hur de senare i kamratligt samförstånd praktiserar skrik läsning hela terminen. (Opublicerade minnen 1942, SAF: s arkiv)

De misslyckade berättelserna

Slutligen är det också på sin plats att nämna ett riktigt illa skrivet minne. Det är folkskolläraren A.J. Härnelius som detaljrikt berättar om sin tid vid seminariet och sitt arbete som lärare. Berättelsen är fullständigt opersonlig. Istället för de roliga, tragiska, annorlunda, välskrivna eller trevande men gripande berättelser som småskollärarinnorna förmedlar redogör Härnelius för examensregler, skolstadgar och andra faktauppgifter, som den intresserade mycket enklare kan ta del av genom olika former av officiellt material. Som kronan på verket avslutar Härnelius sin snustorra och helt intetsägande redogörelse med orden: ”Kan någon ersättning erhållas för det gjorda arbetet”. (Opublicerade minnen, 1942, SAF:s arkiv) I rättvisans namn bör dock påpekas att inte alla manliga folkskollärare skriver som Härnelius.

Man kan emellertid jämföra Härnelius pretentiösa ersättningskrav med Brita Lisas ”blad” som hon bara tyckte kunde brännas upp. Och frågan är om vi inte i denna motsättning mellan folkskollärare och småskollärarinnor hittar de verkliga undervisningspionjärerna i den senare gruppen, låt vara att deras yrkesval många gånger skedde av slump eller nödtvång. Det gör genusperspektivet till ett betydande analysredskap när man arbetar med lärarminnena från 1942.

Vad ska man då göra med dessa minnen?

Sammanfattningsvis kan sägas att lärarminnen är svårare att bearbeta än man tror. Många gånger är de fascinerande livshistorier som glimtar förbi, men ibland också trög och tråkig läsning. För att kunna bearbeta minnen har jag här föreslagit följande angreppssätt:

1. Plocka ut några lärarminnen och gör om dem till dikter. Använd endast lärarnas egna ord. Resultatet blir överraskande. *Läraren* får backa och *människan* träder fram.
2. Analysera minnena som fiktion. Genreplacera dem, i detta fall inom genren självbiografi! Denna metod kommer mycket nära sättet att bearbeta respondentintervjuer. Samtidigt kan de många individuella livshistorierna bidra till att nyansera och vidareutveckla den idealtyp av läraren som forskningen generaliserat fram.
3. Leta efter speciella faktauppgifter som endast finns i minnesmaterialet! Detta förutsätter omfattande genomläsning av flera minnen, men när väl denna läsning är gjord är arbetet lätt och kan bidra till ny kunskap.
4. Läs minnena för nöjes skull! Lägg åt sidan de tråkiga, ostrukturerade, illa skrivna och svårlästa minnesmaterialet och läs de minnen som bjuder på såväl dramatik som underhållning. Sådana finns det trots allt ganska många av.

Den samling av minnen som finns från jubileumsåret 1942 är till övervägande del författad av kvinnliga småskollärarinnor. De var fröknarna med den sämsta lönen och de svåraste arbetsvillkoren som skrev de bästa och de flesta minnena. Därför vill jag avslutningsvis understryka att det är viktigt, för att inte säga nödvändigt, att använda sig av ett genusperspektiv vid analysen.

(Red anm. Denna artikel är en kortad version av den ursprungliga som bl.a. även tog upp metodiska frågor vid analys av lärarberättelser i forskningssammanhang.)

Referenser

Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1905-1910. Lunds stift

Denzin, Norman K., "Interpreting the Lives of Ordinary People", *Life Stories/Récits de vie*, 1986

"Examen i Ruskeby", *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* (red. Rud B. Hall), vol. 51, 1957

Examen i Ruskeby, opublicerad, maskinskriven version

Folkskolans läsebok, 1938

Lanz, Annika, *Intervjumetodik*, Lund 1993

Läsebok för folkskolan, 1868

Mellberg, Margaretha, *Pedagogen och det skrivna ordet. Skrivkonst och folkskollärare i Sverige 1870-1920*, Göteborg, 1996

Pascal, Roy, *Design and Truth in Autobiography*, London 1960

Svenska folkskolans historia, I-VI, (red. Viktor Fredriksson) 1940 -1971

Svensk läraretidning, Årgång 61, nr. 8, 21 februari 1942

Stenström, Walter, *Årsexamen i Ruskaby*, Barnbiblioteket Saga, 241, Svensk läraretidnings förlag, Stockholm 1949

Trost, Jan *Kvalitativa intervjuer*, Lund 2005

Undervisningsplan för rikets folkskolor år 1919

Lärarminnen från 1942 i SAF.s arkiv, nämnda i artikeln

Amalia Bergkvist Lindgren

Lina Gren-Nilsson

Brita Lisa Isberg

Anna Holmén

A.J. Härnelius

Anna Persson

Ida Solenius

[1] *Svensk läraretidning*, 1942, 21 februari

[2] Brita Lisa Isbergs livshistoria finns också publicerad i Margaretha Mellberg, *Pedagogen och det skrivna ordet. Skrivkonst och folkskollärare i Sverige 1870-1920*, Göteborg 1996, bilaga 3. Fotografierna finns i SAF.s arkiv.

[3] Första upplagan av *Folkskolans läsebok* utkom 1868 och finns i faksimiltryck på de flesta av Sveriges universitetsbibliotek och även på många kommunala bibliotek. De första tio upplagorna hette *Läsebok för folkskolan*. Inte förrän år 1938 ändrades namnet. Brita Lisa använder titeln *Folkskolans läsebok*, vilket den alltså inte hette när hon stiftade sin första bekantskap med denna bok.

[4] *Svenska folkskolans historia* (red. Viktor Fredriksson) utkom i sammanlagt sex band mellan åren 1940-1971. Den behandlar folkskolans historia fram till 1962, då folkskolan upphörde och enhetsskolan tog vid. Den senaste utgåvan är utgiven av Stiftelsen för förvaltning av Sveriges allmänna folkskolläraryrkesförenings tillgångar, Stockholm 1940-1971

[5] *Svensk läraretidning*, 1942

[6] *Undervisningsplan för rikets folkskolor år 1919*

Artikeln har skrivits för webbplatsen Lärarnas historia och publicerades i mars 2010. För källreferens ange: Författare, Artikelstitel, www.lararnashistoria.se, 2010.